

QLOBAL DƏYƏR ZƏNCİRLƏRİ VƏ ONLARIN AQRAR SAHƏDƏ VÜSƏT ALMASI

R.R.Mustafayeva¹

¹i.f.d., dosent, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

¹e-mail: mustafaevamramina@mail.ru

Daxil olmuşdur: 19 sentyabr 2019 ; qəbul edilmişdir: 09 oktyabr 2019 .

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi qlobal dəyər zəncirlərinin (QDZ) mahiyyəti, yaranması və inkişafı mərhələlərini araşdırmaq, qlobal dəyər zəncirinin genişlənməsinin beynəlxalq ticarətə təsirini və QDZ birbaşa və yaxud dolaylı olaraq ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və məhsuldarlığın yüksəlməsində təsirini öyrənməkdən ibarətdir. Tədqiqat işi elmi sistemli təhlil və müqayisə, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. QDZ fenomeninin öyrənilməsi bir çox tədqiqatçının diqqət mərkəzindədir, lakin onların aqrar sahədə yer alması məsələləri kifayət gəddər araşdırılmamışdır. Tədqiqatın nəticəsi olaraq QDZ fenomeninin öyrənilməsi, aqrar sahədə onların fəaliyyəti və rəqabət qabiliyyətli məhsulun dünya bazarına çıxarılması üçün ölkələrin dəyər zəncirlərində iştirakı məsələsi araşdırılmışdır. Müasir şəraitdə dəyər zəncirlərinin əhəmiyyəti getdikcə artır və inkişaf etməkdə olan ölkələr dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmək üçün qlobal dəyər zəncirlərində yer uğrunda yarışır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri daha geniş praktik informasiya tələb etməsindədir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti iqtisadçılar və kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin elmi və praktik biliklərinin zənginləşməsində müsbət rol oynaya bilməsindədir. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı QDZ-in müxtəlif aspektlər baxımından tədqiq edilməsi, aqrar sahədə QDZ-in inkişaf xüsusiyyətləri və onların ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolunun təhlil edilməsindədir. Tədqiqat nəticəsində aşkar edilmişdir ki, aqrar zəncirlərin inkişafı kənd əhalisinin gəlirlərinin artmasına və yoxsulluğun azalmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: qlobal dəyər zəncirləri, parçalanma, beynəlxalq ticarət, aqrar sahə.

Jel: F23/Q17

GLOBAL VALUE CHAINS AND THEIR EXPANSION IN THE AGRICULTURAL SECTOR

R. R. Mustafaeva¹

¹PhD, associate professor, Azerbaijan State Agricultural University

¹e-mail: mustafaevamramina@mail.ru

Received: 19 September 2019 ; Accepted: 19 October 2019.

Abstract

The aims of the research is to study the nature, origin and development of global value chains (GVCs), to study the impact of the expansion of global value chains on international trade, and to analyze their impact on food security and productivity growth. In modern conditions, the value of value chains is increasing and countries are competing for a place in such value chains, including helping developing countries integrate into the global economy. The study of the GVC phenomenon is the focus of many researchers. The main objective of GVC research is to provide information on international production and trade. The main research methods: analysis and comparison, logical generalization and statistical analysis. The result of the research: investigated the phenomenon of GVC and the problem of the participation of countries in value chains for promoting competitive products on the world market and the development of the agricultural sector. The key to achieving this in our country is the implementation of appropriate investments to stimulate the innovative development of the agricultural sector and the development of the agricultural potential of our country. The practical significance of the research: it can play a positive role in enriching the scientific and practical knowledge of economists and agricultural specialists. The scientific novelty and originality of the research: various aspects of GVC are studied, the features of GVC development in the agricultural sector and their role in ensuring food security are analyzed, since the development of agrarian chains contributes to the growth of rural incomes and poverty reduction.

Keywords: global value chains, fragmentation, international trade, agricultural sector.

Jel: F23/Q17

ГЛОБАЛЬНЫЕ ЦЕПОЧКИ СТОИМОСТИ И ИХ РАСШИРЕНИЕ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ

Р. Р. Мустафаева¹

¹д.ф.э., доцент, Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

¹e-mail: mustafaevamramina@mail.ru

Резюме

Цель исследования – изучить сущность, происхождение и развитие глобальных цепочек стоимости (ГЦС), изучить влияние расширения глобальных цепочек стоимости на международную торговлю, а также проанализировать их влияние

на продовольственную безопасность и рост производительности. Изучение феномена ГЦС находится в центре внимания многих исследователей. Основная цель исследования ГЦС – предоставить информацию о международном производстве и торговле. Основные методы исследования: анализ и сравнение, логическое обобщение и статистический анализ. В результате исследования были исследованы феномен ГЦС, а также проблема участия стран в цепочках создания стоимости для продвижения конкурентоспособной продукции на мировой рынок и развитие аграрного сектора. В современных условиях значение цепочек стоимости повышается и страны ведут конкуренцию за место в цепочках стоимости, так как они помогают развивающимся странам интегрироваться в мировую экономику. Практическая значимость исследования в том, что оно может сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний экономистов и специалистов сельского хозяйства. Научная новизна и оригинальность исследования заключается в том, что в статье изучены различные аспекты ГЦС, анализируются особенности развития ГЦС в аграрном секторе и их роль в обеспечении продовольственной безопасности, так как развитие аграрных цепочек способствует росту доходов сельского населения и снижению уровня бедности.

Ключевые слова: глобальные производственно-сбытовые цепочки, фрагментация, международная торговля, аграрный сектор.

Jel: F23/Q17

Müasir istehsal getdikçə daha çox qlobal dəyər zəncirləri (QDZ) ətrafında cəmlənir. Son onilliklərdə onların genişlənməsi dünya iqtisadiyyatını dəyişərək ayrı-ayrı ölkələrə güclü təsir göstərmişdir. Qlobal dəyər zəncirlərinə texnoloji səviyyəsinə və adambaşına gəlir göstəricisindən asılı olmayaraq, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr cəlb olunub. Müasir dünya iqtisadiyyatına xas olan qlobal dəyər zəncirləri ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrinin dərinləşməsinin müsbət və mənfi tərəflərini göstərir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr bu zəncirə qoşularaq məhsulun əlavə dəyərinin artması, beynəlxalq biznes üçün əlverişli şəraitin yaradılması və investisiyaların cəlb edilməsi hesabına rəqabət mövqelərinin güclənməsi fürsətini əldə etmək istəyir.

QDZ konsepsiyası 1970-ci ildən əmələ gəlmişdir. Bu konsepsiyayı dəstəkləyən işlər arasında ilkin olaraq bura “məhsul zəncirləri” probleminə aid işləri aid etmək olar [1]. Bu işlərin əsas fikri ilkin material və məhsulun xərclərinin transformasiyası və onların son istehlak malına çevrilməsidir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, elmi gündəmə qlobal dəyər zənciri konsepsiyası 2000-ci illərin əvvəlindən gətirilmişdir. İstehsalın parçalanması prosesi gündən-günə daha

çox ölkələri əhatə edir. Qlobal dəyər zəncirləri coğrafi baxımdan bölünən mərhələləri birləşdirir. Baxmayaraq ki, bir çox mütəxəssis və siyasətçilər hesab edirlər ki, məhsullar ölkə daxilində istehsal edilir və xarici məhsullar ilə rəqabət aparır, əslində, qlobal xarakter daşıyan məhsul və xidmətlərin çəkisi gündən-günə artır və ölkələr bu qlobal dəyər zəncirində yer almaq üçün rəqabət aparırlar.

2000-ci illərdə qlobal “məhsul zəncirləri” konsepsiyası “qlobal dəyər zənciri” konsepsiyasına dəyişdirilir [2]. İkinci konsepsiya qlobal sahələrin təşkil edilməsinin əsas amillərini müəyyən etməyə çalışır, dəyər zəncirlərinin təhlili üçün təcrübi alətlər, nəzəri əsaslandırma və müxtəlif idarəetmə növlərini təklif edir [3, səh. 78]. QDZ-in yaranması və sürətli inkişafı transmilli korporasiyaların (TMK) fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dünya ticarət dövriyyəsinin 80% transmilli korporasiyaların nəzarətində olan qlobal dəyər zəncirlərinin payına düşür.

Qlobal dəyər zəncirləri konsepsiyasının inkişafı

Müxtəlif tədqiqatlarda qlobal dəyər zənciri anlayışının müxtəlif tərifləri mövcuddur. Belə ki, Kembriç lüğətində, əsasən, qlobal dəyər zənciri – dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində istehsal edilən məhsul və xidmətlərə əlavə dəyər gətirən müxtəlif proseslər kimi əks edilir [4].

Digər mənbələrdə QDZ – son məhsulun istehsalı prosesində müxtəlif texnoloji mərhələləri, həmçinin dizayn və satışı daxil edən dəyərin əlavə edilməsi kimi tərif edilir [5]. Təriflərdə müxtəliflik olsa da, mahiyyət baxımından onlar eyni mənanı ifadə edir. Xarici ədəbiyyatlarda istehsalçılar və alıcılar tərəfindən təşəbbüs edilmiş zəncirlər arasında dəqiq sərhəd qoyulur. Belə ki, istehsalçılar tərəfindən təşəbbüs edilmiş zəncirlər bir qayda olaraq elmtutumlu sahələrdə cəmlənir. Bu sahələr elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə (ETTKİ) yüksək xərclər və yeni texnologiyaların istifadə edilməsi ilə fərqlənir, bu sahələrin aparıcı şirkətləri zəncirin yuxarı mərtəbələrində yerləşir və bütün layihələndirmə prosesini və müxtəlif ölkələrə səpələnmiş istehsal əməliyyatlarının əsas hissəsinə nəzarət edir.

Alıcılar tərəfindən təşəbbüs edilmiş zəncirlərə satış şəbəkələri və brendlərin sahibləri nəzarət edir, o, tam olaraq, autorsinqə verilə bilər ki, burada da əsas vurğu marketinqə və satışa edilir. Kapitala və ixtisaslaşmış işçi qüvvəsinə tələbatı az olan sahələrdə qlobal dəyər zəncirləri məhz belə təşkil edilmişdir, misal üçün paltar istehsalı.

Autorsinq və istehsalın parçalanması yeni bir proseslər deyil, hələ 1933-cü ildə İsveç iqtisadçısı Bertil Olin qeyd edirdi ki, “əksər hallarda istehsal iki deyil – xammal və hazır məhsul, daha çox mərhələlərə bölünür” [6, səh. 5]. Lakin müasir qlobal dəyər zəncirləri texnoloji dəyişikliklərin istehsalın parçalanmasına təsiri nəticəsində formalaşmışdır ki, həmin dövrdə bu, mümkün deyildi.

Ticarət xərclərinin azalması istehsalın parçalanması prosesini sürətləndirən əsas amilə çevrilmişdir. Ticarət xərclərinə məhsulun və xidmətlərin istehsal yerindən son istehlakçısına çatana qədər bütün xərcləri əhatə edir. Əmtəə istehsalında ticarət xərcləri nəqliyyat və liman xərclərini, fraxt və sığorta xərclərini, tarif və rüsumları, qeyri-tarif xərcləri, idxalçıların, topdan və pərakəndə ticarətçilərinin əlavələrini də daxil edir. Xidmət sahəsində nəqliyyat xərcləri kommunikasiya xərcləri ilə əvəz edilir.

Dəyər zəncirinin mərhələləri coğrafi baxımdan müxtəlif ölkələrdə yerləşməsinə nəzərə alsaq, xərclərin digər hissəsi onların daimi olaraq idarə edilməsi və koordinasiyası ilə bağlıdır. İnformasiya texnologiyalarında baş vermiş tərəqqi bu məsələlərin də səmərəli həllinə yol açmışdır. Nəqliyyat və kommunikasiya xərcləri konteyner daşımaları və internetin istifadə edilməsi səbəbindən azalmış, mal və xidmətlərin fasiləsiz hərəkətini təmin etmişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən başqa, ticarətin və investisiya qoyuluşunun liberallaşdırılması prosesləri, nəqliyyat və infrastruktur sahəsində islahatlar dəyər zəncirinin bütün sahələrində səmərəliliyin artmasına imkan vermişdir.

Son illərdə QDZ-nin əhəmiyyəti gündən-günə artır və onlar inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya təsərrüfatına inteqrasiya olunmalarına kömək edir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) mütəxəssislərinin fikrincə, ölkələrin dünya təsərrüfatına inteqrasiyası onların qlobal dəyər zəncirlərində iştirakı ilə bağlıdır.

Ölkənin QDZ-də ümumi iştirak indikatoru iki göstəricinin cəmindən ibarətdir: birincisi, ölkənin ixracının dəyərində digər ölkələrin yaratdığı əlavə dəyərin payı, ikincisi, baxılan ölkədə yaradılan əlavə dəyərin onun ixracının dəyərində payı. Bu indikatorlar, birincisi, İƏİT əsasən QDZ-nin xarici iştirak indeksi (backward participation), ikincisi isə daxili iştirak indeksi (forward participation) adlandırılır [7, səh.11].

QDZ-nin beynəlxalq ticarətə təsiri

İldən-ildə QDZ-nin əhəmiyyəti artır və inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya təsərrüfatına inteqrasiya etməsinə və məhsuldarlığının artırılmasına kömək edir. QDZ-2017 hesabatında son iki onillik dövründə bu sahədə baş verən proseslər öz əksini tapmışdır. Hesabatda QDZ fenomeninin mahiyyəti, son tədqiqatlar və statistik məlumatlar əks edilmişdir. Burada ölkənin QDZ-də iştirakını dərinləşdirən amillər şərh edilir və bundan maksimal fayda əldə edilməsi məsələləri araşdırılır. Hesabatda bildirilir ki, QDZ qlobalallaşma prosesinin, 1995-2000 və 2000-2008-ci illərdə qlobal ÜDM-in artmasının aparıcı qüvvəsi olmuşdur. Lakin 2009-cu ildə QDZ-nin genişlənməsi prosesi ləngiməyə başlamışdır ki, bunu da 2008-2009-cu illərdə baş verən qlobal maliyyə böhranı və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş verən istehsal modernləşməsi ilə izah etmək olar. QDZ fenomeninin öyrənilməsi bir çox tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. QDZ-nin öyrənilməsinin əsas məqsədi beynəlxalq istehsal və ticarət haqqında məlumatın əldə

edilməsidir. Bunların əsasında hazırda 1995-2014-cü illər üzrə dünyanın əsas iqtisadiyyatlarında ticarət edilən dəyər barəsində məlumat əldə etmək mümkündür. Qlobal dəyər zəncirinin genişlənməsi barəsində hesabatın məqsədi beynəlxalq ticarətin dəyişən xassələrini aşkar etməyə kömək edir.

Son onilliklərdə istehsalın parçalanması prosesinin artması beynəlxalq ticarətdə olan baxışların dəyişməsinə səbəb olmuşdur. İstehsalın yeni təşkili formaları və mürrəkəb zəncirlərin yaranması dünya ticarətinin, iştirakçıları və nisbi üstünlüklər baxımından, rekonfigurasiyasını dəyişmişdir. Axır zamanlar ölkələrin və sahələrin rəqabət qabiliyyətini, xüsusən də əlavə dəyərin istehsalı zamanı qlobal dəyər zəncirinə inteqrasiya səviyyəsini təsvir edən yeni ədəbiyyatlara rast gəlmək olur [8].

QDZ-nin əmələ gəlməsi və ticarətin yeni modelləri rəqabət qabiliyyəti, ticarət və ümumi inkişaf sahəsində siyasətinin dəstəklənməsinə istiqamətlənən strateqiyaların yenedən baxılmasını təklif edir [9]. QDZ məhsulun istehsalından onun son istehlakçıya çatdırılmasına kimi bütün prosesləri əhatə edir. Ərzaq məhsulları istehsalında da bu proses kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalından başlayaraq onun son istehlakçıya çatdırılmasına gədər bütün fəaliyyəti əhatə edir [10].

Dəyər zəncirlərinin ənənəvi təhlili zəncirin hər bir mərhələsində göstəricilərin müəyyən edilməsinə qədər genişləndirir. O, dəyərin yaranması zənciri adlanır, çünki zəncirin hər bir mərhələsində məhsulun və ya xidmətin transformasiyası baş verdikçə onlara yeni dəyər əlavə edilir. Dəyər zəncirləri müxtəlif coğrafi nöqtələrdə yerləşəndə qlobal adlandırılır [11].

QDZ ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə, inkişafına və ticarətin genişlənməsinə imkan verir. QDZ-də iştirak ticarət və investisiya axınlarına qatılmağa, yeni məhsullara, daha yüksək əlavə dəyərin yaradılması istiqamətində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsinə, sosial-iqtisadi modernizasiyaya yol açır. Bütün bunlar birbaşa və dolayı olaraq, məşğulluğun artmasına, resursların səmərəli istifadə edilməsinə, idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə və siyasi stabiliyyə şərait yaradır. QDZ-də iştirak edən ölkələr beynəlxalq ticarətdə iştirak üçün şaquli inteqrasiya edilmiş sahələri inkişaf etdirməsə də olar, çünki onlar konkret seqmentlərdə güclərini inkişaf etdirir. Beləliklə, hətta məhdud imkanları olan kiçik və orta ölkələr də QDZ-də iştirak edərək ixrac imkanı əldə etmiş olur [12].

QDZ-nin təhlil edilməsinin iki səbəbi mövcüddür. Birincisi, QDZ inkişaf etməkdə olan ölkələrə beynəlxalq ticarətdə iştirak və ixracın diversifikasiyası üçün yeni imkanlar açır. Bu zəncirlərdə iştirak etmədikdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hazır məhsul istehsalında böyük problemlər ilə qarşılaşır. Tarixi baxımdan da, inkişaf etməkdə olan ölkələr onilliklərdir ki, emal edilməmiş xammal və material ixracında ixtisaslaşmışdılar. Bugün inteqrasiya prosesi bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrə bu dəyər zəncirlərində

iştirak imkanı verib və onlar hazır məhsul ixrac edir. QDZ-nin inkişafı ixracın diversifikasiyasına təkan vermişdir. Lakin bu proseslərə dərinlən qoşulan yalnız bir necə ölkələrdir, misal üçün bunun bariz nümunəsi Çindir. İkincisi, beynəlxalq ticarət və QDZ haqqında məlumatlar çəşqinliq yarada bilər. Qlobal dəyər zəncirləri boyunca beynəlxalq istehsal və ticarət haqqında statistik məlumatların toplanılmasında bir sıra ciddi problemlər yaranır. Belə ki, adi cari statistika bir qayda olaraq araşdırılan proseslər barəsində yalnız təzahür verir. Burada dəyər zənciri boyunca ticarət edilən, dəfələrlə aralıq məhsulun dəyərinə daxil edilən şişirdilmiş göstəricilər istifadə edilir [13].

Nəticədə ticarət edilən məhsul və xidmətlərin əlavə dəyərinin əsas hissəsi son istehsal ölkəsinə düşür və burada aralıq məhsulları istehsal edən ölkələrin rolu qiymətləndirilmir. İkitərəfli ticarət və milli səviyyədə istehsal edilmiş məhsul həcmnin statistikasını dəyər zəncirlərini və yaxud istehsal şəbəkələrini və əlaqələrini dolğun görməyə imkan vermir. Bununla əlaqəli İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı Ümumdünya Ticarət Təşkilatı ilə birgə qlobal beynəlxalq istehsal və ticarət şəbəkələri əsasında əlavə dəyər göstəricilərinin ticarət axınlarının yeni bazalarını işləmişdir.

Ölkələr və sahələrarası balans modeli (ICIO, ÖSBM) 58 ölkənin balanslarını birləşdirərək dünya istehsalının 95% əhatə edir. Aralıq məhsulların ölkələr və sahələrarası axını barəsində məlumat sahələr və son istehlak kateqoriyaları üzrə ikitərəfli ticarət bazasında tapmaq mümkündür. ÖSBM modeli qlobal iqtisadiyyatın 37 sahəsi üzrə qlobal dəyər zəncirlərini, müxtəlif sahələr və ölkələr arasında tranzaksiyaları ətraflı təhlil etməyə imkan verir. BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının (UNKTAD) məlumatlarına əsasən, dünya ticarət dövriyyəsinin 28% aralıq məhsulların payına düşür. Aralıq məhsullar milli sərhədləri bir necə dəfə keçdiyindən, onların dəyəri ixracın son həcmində dəfələrlə daxil edilir [14].

Qlobal dəyər zəncirlərindən irəli gələn bir məsələ də ölkələrin istehsallarının şaquli parçalanması prosesinə cəlb edilməsi dərəcəsidir. İqtisadi ədəbiyyatda ilk olaraq ölkənin məcmu ixracda idxal edilmiş məhsulların payını göstərən şaquli ixtisaslaşma ($Şİ$) göstəricisi istifadə edilir. Lakin bu göstərici yalnız dəyər zəncirinin ilkin mərhələlərində işlək olur.

Nəzərə alsaq ki, hər bir ölkə qlobal dəyər zəncirlərində sonradan digər ölkələrdə ixrac edilən aralıq məhsul və xidmət istehsalçısı qismində iştirak edir, şaquli ixtisaslaşmanın əlavə bir göstəricisi də istifadə edilir. Bu göstərici digər ölkələrin ixrac məhsulunun istehsalı üçün aralıq idxal kimi istifadə edilən ixrac əmtəə və xidmətlərində payıdır ($Şİ_1$).

$Şİ$ və $Şİ_1$ göstəricilərinin birliyi ölkənin xarici aralıq məhsulları istehlakçısı (yüksələn) və üçüncü ölkələrdə istifadə edilən aralıq məhsulları və xidmətləri təchizatçısı (enən) kimi qlobal dəyər zəncirində iştirakını hərtərəfli qiymətləndirməyə imkan verir.

Qlobal dəyər zəncirlərini xarakterizə etmək üçün dəyər zəncirinin uzunluğu, ölkələrin QDZ-də iştirakı indeksi, son tələbə qədər məsafə kimi göstəricilərdən istifadə edilir.

İstehsal mərhələlərinin sayı qlobal dəyər zəncirinin uzunluğunu göstərir və onun daxili və xarici hissələrini ayırd etməyə kömək edir. Dəyər zəncirlərinin uzunluğu sahələrarası balans əsasında hesablanan indeks vasitəsilə qiymətləndirilir. İndeksin qiymətini istehsal mərhələlərinin real sayı kimi şərh etmək olar. İndeksin minimal qiyməti birə bərabərdir, bu halda son məhsulun istehsalı üçün aralıq məhsul və xidmətlərdən istifadə edilmir. 1995-ci ildən 2008-ci ilədək qlobal dəyər zəncirlərinin orta uzunluğunun artması müşahidə olunur. Maliyyə böhranı başladıqdan sonra beynəlxalq ticarətdə azalma baş vermiş və şirkətlərin beynəlxalq arenada aktivliyi azalaraq daxili təchizatçılara üstünlük verilmişdir. Qeyd etmək olar ki, zəncirin uzunluğu müxtəlif sahələrdə fərqlidir.

Xidmət sahələrini əhatə edən dəyər zəncirləri daha qısa olur və ən qısa mədəncixarma sənayesində müşahidə olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 2009-cu ildə baş verən maliyyə böhranından sonra dəyər zəncirlərinin yığılması baş vermişdir. Buna səbəb maliyyələşmə ilə bağlı çətinliklər, xammal və materialların təchizatı ilə bağlı qeyri-müəyyənlik, transaksiya xərclərinin artması olmuşdur. Məsələn, Yaponiyada 2011-ci ildə sunamidən sonra bir sıra şirkətlər qlobal dəyər zəncirlərini ixtisar etmişdir, xüsusən də avtomobil və elektron sənayesində.

İstehsalın parçalanması istehsal edilən məhsulun texniki göstəricilərindən, həmçinin istehsalın müxtəlif regionlar və mərhələlər üzrə bölünməsi prosesindən əmələ gələn xərclərdən asılıdır. Parçalanma dərəcəsi istehsal xərclərinin transaksiya xərcləri və koordinasiya xərcləri ilə müqayisə etməklə müəyyən etmək olur. Şirkətlər istehsalı aşağı xərclər olan ölkələrdə yerləşdirərək, eyni zamanda onun saxlanması xidmətlərinə çox vəsait sərf edir. Beləliklə, ticarətin inkişafından və transaksiya xərclərindən asılı olan parçalanmanın müəyyən optimal bir dərəcəsi mövcuddur. Parçalanma daha çox olan sahələrə telekommunikasiya avadanlığı istehsalı, avtomobil sənayesi, metallurgiya, yüngül və elektrotexnika sənayesi aid edilir.

Qlobal dəyər zəncirlərində iştrak indeksi ölkənin istehsalın üfüqi parçalanması prosesinə hansı dərəcədə cəlb olunmasını göstərir. İndeks ümumi ixracdan faiz ilə ifadə olunur və üçüncü ölkələrin ixracında istifadə olunan xarici və daxili resursların payını əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin dəyər zəncirlərində iştrak indeksi onun iqtisadiyyatının miqyasını əks etdirmir. Məsələn, ABŞ-ın ixracında xarici tərkib 15% təşkil etsə də, ölkənin qlobal dəyər zəncirində iştrak indeksi 40% təşkil edir. Hindistan və Braziliya kimi böyük inkişaf etməkdə olan ölkələrin QDZ-də iştrak indeksi kiçik Malaziya və Tailand kimi ölkələrlə müqayisədə aşağıdır. Sinqapurun indeksi 70% səviyyəsindədir. Cənubi Koreya, Finlandiya və İsveçrə kimi kiçik açıq iqtisadiyyatlı ölkələr daxili bazarları geniş, irimiqyaslı iqtisadiyyatları olan və dəyər zəncirləri daxili xarakter daşıyan böyük ölkələrlə müqayisədə, xaricdən və dəyər zəncirlərindən daha

çox aralıq məhsul alır. ABŞ və Yaponiyanın iqtisadiyyatları iri- miqyaslı olduğundan, dəyər zəncirlərinin əsas hissəsi bu ölkələrdə cəmlənir.

Bəzi hallarda son tələbə qədər məsafə göstəricisi istifadə edilir. Bu indeks ölkənin konkret bir sahəsində istehsal edilən məhsul və xidmətin son istehlakçıya çatana qədər keçdiyi istehsal mərhələlərinin sayını ifadə edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə son istehlakçıya qədər məsafə inkişaf etmiş ölkələrdəkindən daha uzundur, bu da onların əsasən, ilkin və aralıq məhsul istehsalında ixtisaslaşmasından xəbər verir.

Texnoloji və institusional dəyişikliklərdən başqa son zamanlar dünya təsərrüfatında baş verən struktur dəyişikliklərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin yüksək artım templəri, xüsusən də Asiyada tələbin və beynəlxalq ticarətin artmasına təkan vermişdir. Asiya yalnız dünya fabriki qismində deyil, həmçinin geniş məhsul və xidmət tələbatı olan istehlakçı generatoru qismində çıxış edir. Nəticədə son məhsul və xidmətlərlə ticarətin artması aralıq məhsulları ticarəti ilə eyni templərlə artmışdır.

Qlobal dəyər zəncirlərinin aqrar sahəyə vüsat alması

Aqrar sahə də getdikcə qida şirkətləri və satış şəbəkələri başçılıq edən zəncirvari əlaqələrə qoşulur. Məsələn, həm ixracatçılarla, həm də idxalçılarla işləyən supermarketlər bütövlüklə istehsal prosesini nəzarətdə saxlamağa çalışır (kənd təsərrüfatı birkilərinin becərilməsi və yığılması da daxil olmaqla). Onların qoyduqları başlıca məqsəd ərzaq məhsullarının qlobal əlavə dəyər zənciri boyunca keyfiyyət və təhlükəsizlik standartlarına uyğun gəlməsidir ki, bunlar da şaquli koordinasiya tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sahədə QDZ-nin sürətli inkişafı transmilli korporasiyaların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, aqrar sahədə fəaliyyət göstərən transmilli korporasiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- yeyinti və emal məhsulları istehsal edən şirkətlər;
- pərakəndə və topdansatışla məşğul olan şirkətlər;
- kənd təsərrüfatı istehsalını istehsal vasitələri ilə təchiz edən şirkətlər;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan şirkətlər [15, səh. 65].

Bir çox ölkələrdə əhali istehlak modellərini dəyişərək təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsullarına üstünlük verir. Eyni zamanda birbaşa xarici investisiyaların və ticarətin liberallaşdırılması şirkətlərə dəyər zəncirlərini yenidən təşkil etmələrinə imkan yaradır. İldən-ilə şirkətlər qlobal ərzaq təchizatı təşkil edərək inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin kiçik istehsalçılarını bütün dünya üzrə istehlakçılarla əlaqələndirir. Aqrobiznesdə dəyər zəncirinin bariz nümunəsi Nutella korporasiyasıdır. Son məhsulun istehsalında istifadə edilən aralıq məhsul istehsal olan ölkədən alınsa da, onların əsas hissəsi digər ölkələrdən alınır və hazır məhsul korporasiyanın ticarət nümayyəndəlikləri tərəfindən bütün dünyada satılır.

Aqrobiznesdə kifayət qədər uzun dəyər zəncirləri mövcuddur, xüsusən də damazlıq heyvanların yetişdirilməsi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi və emalı sahələrində. ABŞ-da ən uzun dəyər zəncirləri qablaşdırılmış ət və digər hazır ət məhsulları istehsalında mövcuddur. Çində istehsalda istifadə edilən məhsulların əksər hissəsi ölkə daxilində istehsal edilir. Braziliya və Vyetnamda kənd təsərrüfatının dəyər zəncirləri ixracın yüksək çəkisi ilə fərqlənir. Çin və Hindistanın kənd təsərrüfatının dəyər zəncirlərində ixracın əhəmiyyəti təxminən eynidir. Lakin Hindistanda istehsal edilən məhsul dərhal istehlakçıya çatır və son istehlakçıya qədər məsafə indeksi 1,4 təşkil edir, Çində isə kənd təsərrüfatının dəyər zəncirləri daha uzundur və indeks 2,6 təşkil edir. Çin çox sayda digər ölkələrin aqrar sahələrində istifadə edilən aralıq məhsulu istehsal edir. Hollandiya və Yeni Zelandiyanın da qlobal dəyər zəncirlərində iştirak indeksi yüksəkdir.

Yalnız müsbət cəhətlərlə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, QDZ-yə daxil olmaq hüququnun əldə edilməsi elə də asan məsələ deyil. Bu zəncirlərə daxil olmaq üçün ciddi standartlara riayət etmək lazımdır. Hazırda qlobal və milli aparıcı şirkətlər hansı məhsulun və hansı həcmdə becərilməsini dikte edir, daşınma və emal proseslərinə, həmçinin bazarlarda mövqelərini qorumaq üçün müvafiq standartlara uyğun gəlməsinə nəzarət edir [16].

Burada narahatlıq doğuran əsas məsələ kiçik və ailə təsərrüfatlarının bu zəncirvari əlaqələrdən kənarda qalmasıdır. Bir çox ölkələrdə bu təsərrüfatlarla müqavilələr bağlanılır, lakin son zamanlar transaksiya xərclərini nəzərə alaraq, müqavilələr əsasən böyük fermalarla bağlanılır. Kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatın ildən-ilə artması və qiymətlərin yüksəlməsi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının diversifikasiya edilməsi hesabına iqtisadi artımı mümkün edir. QDZ birbaşa və yaxud dolayı olaraq ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və məhsuldarlığın yüksəlməsində həlledici rol oynayır. Belə aqrar zəncirlərin inkişafı kənd əhalisinin gəlirlərinin artmasına və yoxsulluğun azaldılmasına şərait yarada bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin kənd təsərrüfatı müəssisələrinin aqrar sahə məhsullarının ixracından xeyir əldə etmələrinin bir yolu da ixracatçılar və xarici alıcılarla müqavilələr əsasında münasibətlərin qurulmasıdır. Keyfiyyətli məhsulların alınmasına dair müqavilələr həm istehsalçı ilə, həm də yerli tədarük müəssisələri ilə bağlana bilər.

Kənd təsərrüfatını çoxçeşidli bir sahə adlandırmaq olar. İqlim şəraitindən asılı olaraq, müxtəlif regionlarda müxtəlif növ əkinlərə üstünlük verilir. Məsələn, əsas ərzaq bitkisi hesab edilən çəltik Asiyada becərilir. Lakin banan, kofe, soya, şəkər qamışı və digər istehlak modeli və istehsal təmərküzləşməsi nöqtəyi nəzərindən spesifik xassələrə malik məhsullara transmilli korporasiyalar nəzarət edir.

Kənd təsərrüfatının çoxçeşidliliyini bu sahənin dəyər zəncirlərində iştirak edən iştirakçılardan aydın görmək olur. Burada yerli fermerlərdən və istehsalçılardan tutmuş xarici şirkətlərə kimi iştirak edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox ölkələrin aqrar sahəyə daxili və xarici investisiyaları cəlb etmək istəyinə baxmayaraq, bəzi Asiya və Latın Amerikası ölkələri çəltik və digər əsas ərzaq bitkilərinin becərilməsinə xarici investisiyaların qarşısını alır. Digər tərəfdən, Afrika ölkələri kənd təsərrüfatı sahələrinə, həmçinin əsas ərzaq məhsullarının becərilməsinə də xüsusi xarici investisiyaları dəstəkləyir. Transmilli korporasiyalar ölkələrin kənd təsərrüfatında oynadığı rol bu ölkələrin apardığı aqrar siyasətdən asılı olur. Belə ki, onlar bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında aparıcı mövqeyə malikdir.

Nəticə

Müasir şəraitdə qlobal xarakter daşıyan məhsul və xidmətlərin çəkisi gündən-günə artır, istehsal getdikcə daha çox qlobal dəyər zəncirləri ətrafında cəmləşir və ölkələr bu qlobal dəyər zəncirində yer almaq üçün rəqabət aparır.

Elmi gündəmə qlobal dəyər zəncirləri XXI əsrin əvvəlindən gətirilmişdir. İstehsalın parçalanması prosesi gündən-günə daha çox ölkələri əhatə edir. Adətən dəyər zənciri aşağıdakı mərhələləri əhatə edir: layihələndirmə, istehsal, marketinq, bölüşdürülmə və satışdan sonrakı xidmət. Bu mərhələlər bir şirkət daxilində də ola bilər, müxtəlif şirkətlər arasında da bölünə bilər. Bunların çoxunun ayrı-ayrı ölkələrə yerləşməsi dəyər zəncirinin qloballaşmasına səbəb olur.

Qlobal dəyər zəncirləri ilə bağlı müxtəlif təriflər mövcud olsa da, mahiyyət baxımından onların hamısı eyni mənanı ifadə edir. Müxtəlif coğrafi nöqtələrdə yerləşən dəyər zəncirləri qlobal adlandırılır. Ölkənin QDZ-də ümumi iştirakını indikator üzrə fərqləndirmək olar: ölkənin ixracının dəyərində digər ölkələrin yaratdığı dəyərin payı və baxılan ölkədə yaradılan dəyərin onun ixracının dəyərində payı.

Bir çox tədqiqatçılar QDZ fenomenini öyrənir ki, burada da əsas məqsəd beynəlxalq istehsal və ticarət haqqında məlumat əldə edilməsidir. Bunların əsasında dünyanın əsas iqtisadiyyatlarında ticarət edilən dəyər barəsində məlumat əldə etmək mümkündür. Qlobal dəyər zəncirinin genişlənməsi barəsində hesabatın məqsədi beynəlxalq ticarətin dəyişən xassələrini aşkar etməyə kömək edir. Ölkənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsində, inkişafında və ticarətin genişlənməsində QDZ-nin rolu çox böyükdür. Onlar investisiya axımlarına qatılmağa, yeni məhsullara, daha yüksək əlavə dəyərin yaradılması istiqamətində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsinə, sosial-iqtisadi modernizasiyaya yol açır. Qlobal dəyər zəncirlərini xarakterizə etmək üçün dəyər zəncirinin uzunluğu, son tələbə qədər məsafə, ölkələrin QDZ-də iştirakı indeksi kimi bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir.

Aqrar sahədə də kifayət qədər uzun dəyər zəncirləri mövcuddur. QDZ birbaşa və yaxud dolayı olaraq ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və məhsuldarlığın yüksəldilməsində həlledici rol oynayaraq, kənd əhalisinin gəlirlərinin artması və yoxsulluğun azaldılmasında mühüm rol oynayır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin kənd təsərrüfatı müəssisələrinin aqrar sahə məhsullarının ixracından xeyir əldə etmələrinin bir yolu da ixracatçılar və xarici alıcılarla müqavilələr əsasında münasibətlərin qurulmasıdır. Bir çox hallarda transaksiya xərcləri nəzərə alınaraq, müqavilələr əsasən böyük fermalarla bağlanılır, kiçik və ailə təsərrüfatları bu zəncirvari əlaqələrdən kənar qalır, bunu da neqativ bir hal kimi qeyd etmək düzgün olar. Müqavilələr bağlanarkən əsas şərt qlobal əlavə dəyər zəncirində iştirak edən aralıq məhsullarının keyfiyyət və təhlükəsizlik standartlarına uyğun gəlməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan belə dəyər zəncirlərində iştirak etmək üçün lazımi potensiala malikdir, o cümlədən aqrar sahədə. Ölkəmizdə bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, bitkilərinin becərilməsi üçün əlverişli şərait mövcuddur. Aqrar sahənin inkişafı və rəqabət qabiliyyətli məhsulun dünya bazarına çıxarılması bizim ölkənin də dəyər zəncirlərinə qoşulması məsələsini aktual edir, xüsusən də yüksək dad keyfiyyətinə malik olan meyvəçilik, tərəvəzçilik sahələrində. Aqrar sahənin innovasiyalı inkişafının təmin edilməsi, investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması və ölkəmizin kənd təsərrüfatı potensialının təşviq edilməsi buna nail olmağın əsas şərtləridir.

Ədəbiyyat

1. Bair J. Global Capitalism and commodity chains: Looking back, going forward. *Competition and Change*, Vol. 9, No. 2, 2005, pp.153-180;
2. Porter M. *Competitive advantage: creating and Sustaining Superior Performance*. New York: The Free Press, 1985;
3. Gereffi G, Humphrey J., Sturgeon T. The Governance of global value chains. *Review of International Political Economy*, Vol. 12, No 1, pp. 78-104;
4. <http://dictionary.cambridge.org/ru>. [Sturgeon, 2001];
5. Gereffi G., Humphrey J., Kaplinsky R., Sturgeon T.J. (2001) *Introduction: Globalisation, Value Chains and Development*. Brighton: Institute of Development Studies;
6. Bertil Gotthard Ohlin. *Interregional and International Trade*. Harvard University Press, London, 1967, p.5;
7. OECD. *Interconnected economies: Benefiting from global value chains/Synthesis report*. OECD. 2013. P. 11;
8. Gereffi и Fernandez-Stark, 2011; Miroudot and Ragoussis, 2009; Koopman et al., 2011, 2014;
9. Cattaneo and Miroudot, 2013;
10. Kaplinsky and Morris, 2002;
11. Gereffi и Fernandez-Stark, 2011;
12. Cattaneo et al., 2013;
13. Maurer A., Degain C. *Globalization and trade flows: what you see is not what you get!WTO, Staff Working paper No ERSD-2010-12*;
14. *World Investment Report. Global Value Chains: Investment and Trade for Development*, 2013, United Nations Publication, New York and Geneva, 2013;
15. Mustafayeva R.R. *Transmilli korporasiyalar.Dərs vəsaiti*. Gəncə 2014;
16. Bamber and Fernandez-Stark, 2014.